

Wij zien dat intelligentie, geloof, hoop, deugd, eer, overwinning, gezondheid, eendracht en andere gelijksoortige dingen zoals deze macht hebben, maar niet de macht van de goden. Of zij zijn bezit, verbonden met onszelf – zoals intelligentie, hoop, geloof, deugd en eendracht – of objecten van ons verlangen – zoals eer, gezondheid en overwinning. Ik zie de waarde van deze begrippen, en ik zie dat er standbeelden aan gewijd worden. Maar waarom zij goddelijke macht zouden bezitten, kan ik zonder verder onderzoek niet begrijpen.

Cicero, *De Natuur der Goden* 3.24.61

Bovenstaand citaat van Cicero is tekenend voor mijn onderzoek. Cicero kent macht toe aan 'objecten van ons verlangen' zoals gezondheid, maar geen goddelijke macht. Ook ziet hij dat er standbeelden aan deze begrippen gewijd worden. Zij zijn als figuren ook in de oude Griekse wereld bekend. Hygieia (Gezondheid), Eirene (Vrede) en Themis (Recht) zijn figuren met een vreemd karakter. Deze figuren verkeren in een soort schemerwereld, waarbij de vraag gesteld kan worden of zij godheden zijn of personificaties.

Dit artikel zal zich richten op de figuur Hygieia, die in moderne literatuur enerzijds beschreven wordt als de godin van Gezondheid en anderzijds als personificatie. Mijn bijdrage aan dit debat, dat in de moderne literatuur gevoerd wordt, is het scheppen van duidelijkheid rondom de status van Hygieia. Wordt Hygieia als godin of als personificatie gezien en bestaan er ook tussenvormen?

Historische context

Voordat ik inga op het huidige debat, dat tussen wetenschappers gevoerd wordt over de verschillen tussen godheden en personificaties en de rol van Hygieia hierin, moet eerst aandacht gegeven worden aan de historische context waarin zij verschijnt, om zo haar rol te verduidelijken. Hygieia zou al in de 7^e en 6^e eeuw voor Christus over een lokale cultus beschikken die na erkenning door het Delphisch Orakel uitgroeit tot een supralokale cultus in Griekenland en Rome, waarbij zij wordt opgenomen in de religieuze tradities van Asklepios, de god van de Geneeskunde. Als in 429 en 427 in Athene de pest uitbreekt, duurt het niet lang voordat zij samen met Asklepios naar Athene (Piraeus) gehaald wordt. Rond 420 doet zij haar intrede en neemt zij plaats naast Asklepios in het Asklepieion. Deze pestepidemie is in een grotere historische context te plaatsen, namelijk de Peloponnesische Oorlog, die tussen 431 en 404 gevoerd wordt tussen Athene en Sparta. Naast een cultus voor Hygieia bestaat er ook nog een eredienst voor Athena Hygieia. Plutarchos vertelt in zijn *Perikles* het volgende verhaal:

De Propyleeën op de Akropolis werden binnen vijf jaar voltooid, waarbij Mnesicles de architect was. Een fantastisch iets gebeurde in het verloop van de bouwactiviteiten, wat erop wees dat de godin zich zelf niet afwezig hield, maar hulpvaardig was bij de aanvang en vervolmaking van het werk. Een van de handwerkslieden, de meest actieve en ijverige van allen, verloor zijn houvast en viel van grote hoogte. Hij lag in een benarde positie, opgegeven door de artsen. Perikles was hier erg droevig over, maar de godin verscheen aan hem in een droom en schreef een behandeling voor, zodat Perikles deze kon toepassen, en hij snel en makkelijk de man kon genezen. Als herdenking van dit voorval richtte hij een bronzen standbeeld op voor Athena Hygieia in de buurt van een altaar op de Akropolis dat al bestond.

Volgens Robert Parker is de 5^e eeuw voor Christus onder andere een eeuw van religieuze vernieuwing. Deze eeuw kenmerkt zich door de introductie van nieuwe culten, waarbij 'nieuwe godheden' hun intrede doen in Athene. Er zijn drie veranderingen waar te nemen in de 5^e eeuw: ten eerste het belangrijker maken van kleine culten, ten tweede de toevoeging van nieuwe bijnamen aan oude godheden en ten derde de introductie van 'buitenlandse godheden'.

Persoonlijk volg ik de argumentatie dat Hygieia in de 7^e en 6^e eeuw al een regionale cultus gehad kan hebben, maar dat Hygieia pas echt bekendheid krijgt, wanneer zij samen met Asklepios rond 420 naar Athene gehaald wordt, wanneer daar een pestepidemie uitbreekt.

Mythologische context

Naast een historische achtergrond bestaat er ook een mythologische context. Hygieia wordt mythologisch verbonden met Asklepios als zijn dochter (bij de godin Epione), vrouw of zus. Usener betoogt dat Asklepios van oorsprong een lichtgod is, wanneer zijn naam en sagen onder de loep genomen worden. Mythologisch gezien is dit een correcte aanname, aangezien Asklepios als zoon van Apollo wordt voorgesteld, die onder andere de god van de zon is. Daarnaast wordt betoogd dat Apollo ook de bron van de geneeskunde is, die eveneens door Asklepios belichaamd wordt. Asklepios zelf is onderwerp van debat. Is hij een heros, een halfgod of een echte god? Garland haalt Pindaros aan die Asklepios beschrijft als de zoon van Apollo en de sterfelijke Koronis. Doordat Asklepios het kind is van Apollo en Koronis, is hij een halfgod. Asklepios zou van oorsprong een Thessalische orakelgod zijn, die zijn vaardigheden uitbreidt tot de geneeskunde. Hij zou in Thessalië als aardgeest vereerd worden als diegene ‘der aus der Tiefe der Erde Heilung von Krankheiten und Kenntnis der Zukunft heraufsandte’. Volgens Garland is het onduidelijk of Asklepios nu een held of een god is, maar is het zeker dat hij vereerd wordt als een god en dat overal waar hij gaat, zijn heilige slang hem volgt. Naar mijn mening weegt de idee zwaarder dat Asklepios ondanks zijn onzekere status als god wordt vereerd, wanneer de relatie met antieke geneeskunde gelegd wordt. Hygieia is voor mij de dochter van Asklepios, omdat dit in genealogisch opzicht meer logisch is, maar vooral in de lijn van religie en de henotheïstische ontwikkeling hierin. De genealogische lijn weerspiegelt namelijk het henotheïstische denken in een soort trechtervorm. Zeus is de oppergod. Zijn zoon Apollo wordt god van de geneeskunde, die deze functie overdraagt aan zijn zoon Asklepios. Ten slotte belichaamt Hygieia een deelaspect van het resultaat van geneeskunde, namelijk gezondheid als enige terrein van uitoefening.

Antieke geneeskunde

Naast geschiedenis en mythologie heeft Hygieia ook haar plaats in de antieke geneeskunde, namelijk in de *Eed van Hippokrates*. In deze eed, die in de oudheid slechts door een beperkte groep van artsen werd gezworen, worden verschillende figuren als Apollo, Asklepios en Panakeia aangeropen. Ook Hygieia wordt hierin genoemd. De eerste regel van de *Eed* luidt als volgt:

“Ik zweer bij Apollo, de Genezer, bij Asklepios, Hygieia en Panakeia, en bij alle goden en godinnen, die ik tot getuigen roep, dat ik deze eed en deze verklaring, naar beste weten en vermogen, zal nakomen”.

Constantin Orfanos geeft aan dat Asklepios een voorouder zou zijn van Hippokrates, die in de 5^e eeuw geboren wordt. Dit is een zeer suggestieve opmerking, omdat een dergelijke familiale band nooit te bewijzen is. Hij zou de negentiende generatie vertegenwoordigen. Hippokrates behoort tot een adellijke familie, die zich bezig houdt met geneeskunde op het eiland Kos. Zo zijn er dus drie verbanden met Hygieia aan te geven, namelijk Asklepios, Kos en geneeskunde.

Hygieia als personificatie

In dit deel wordt gekeken naar definities van Hygieia als personificatie. Wat zijn personificaties en hoe wordt Hygieia in deze context beschreven? Over de vraag met betrekking tot definities van personificatie is veel discussie onder wetenschappers. Volgens

Webster is personificatie een manier voor de oude Grieken om tegen de wereld aan te kijken. De wereld moet hier worden uitgelegd als het observeren van natuurverschijnselen zoals regen, wind, en de zon. Hij verbindt vervolgens drie associaties van menselijkheid aan personificatie. Ten eerste fysiek leven en beweging. Okeanos kan hier als voorbeeld genoemd worden, omdat in hem de vloeiende oceaan en de antropomorfe Okeanos vereenzelvigd zijn. Okeanos is zowel water als een persoon. Ten tweede geestelijke kracht en gevoel. Liefde, bidden en de geest zijn hier voorbeelden van. Ten derde het man of vrouw zijn, meer specifiek gender. Aphrodite en Ares kunnen hier genoemd worden, waarbij Aphrodite zowel vrouw als liefde is en Ares oorlog en man. Timmer zegt dat het voorstellen van een niet-persoonlijk object of abstract begrip als persoon, bijvoorbeeld de vrede als vrouw, personificatie is. Personificatie is veelal niet meer dan een speels of verduidelijkend element, dat in de allegorie veel wordt toegepast.

Mijn eigen definitie van personificatie bestaat uit componenten afkomstig van Timmer en Stafford. Voor mij is personificatie 'een eigenschap, (natuur)verschijnsel of toestand dat antropomorf kan worden afgebeeld'. Hygieia valt onder mijn definitie van personificatie, omdat gezondheid een eigenschap en een toestand is van een mens. Het wel of niet (geestelijk) gezond zijn maakt een mens niet minder menselijk, maar is wel een constante factor in het leven van mensen. Het is geen noodzakelijke voorwaarde om mens te zijn. Daarnaast is (geestelijke) gezondheid geen object of ding, maar een biologische toestand die bepaald kan worden door allerlei testen. De zuurgraad van het bloed, het zenuwstelsel, het spierstelsel en de psyche van de mens kunnen allemaal getest worden op hun prestaties. Hiervoor wordt een bepaalde norm gehanteerd, waarvan afgeweken kan worden. Elk mens heeft andere bloedwaarden en vanwege de onderliggende verschillen kan gezondheid niet als een ding of object gezien worden.

Asklepios-Paion-Apollo

Om meer inzicht in Hygieia te krijgen, moet ik een stap terug, naar Asklepios. Eerder is aangegeven dat Asklepios zelf ook onderwerp van debat is. Hij wordt als god, halfgod en aardgeest vereerd en beschouwd. De dochters van Asklepios zouden een latere toevoeging zijn, op grond van Asklepios' verheffing tot godheid. De dochters zouden vernoemd zijn naar zijn werk, geneeskunde. Hygieia zou daarnaast misschien begrepen kunnen worden als de representatie van voordelen die Asklepios brengt in een iconografische context, waar de volwassen mannelijke figuur of de god zelf niet aanwezig behoort te zijn. Vervolgens komt Apollo op het toneel die mythologisch als de vader van Asklepios beschouwd wordt. De hechte band tussen Apollo en Asklepios kan worden teruggebracht tot de eenheid van de grotere godheid (Apollo) met een van zijn aspecten (Asklepios), een eenheid die lang bewaard is gebleven in de vorm van Apollo. Op deze wijze wordt de goddelijkheid van Asklepios ingebed in die van Apollo. Compton gaat tegen deze bewering in door de belangrijke functie van Asklepios als individu in drie rollen te verbeelden: als stamvader van een geslacht, als *god* van de tempelpriesters en als genezer van smekelingen in zijn heiligdommen. Met deze drie rollen wordt tegenwicht gegeven aan het idee van Asklepios en Apollo als eenheid.

In een later artikel wordt Hygieia als de personificatie van gezondheid beschreven. Zij wordt op reliëfs afgebeeld als een lid van het gevolg van de god van de Geneeskunde, of als zijn enige compagnon, zijn vrouwelijke tegenhanger. Dit roept de vraag op waarom Hygieia als personificatie beschreven wordt, wanneer zij zich in de nabijheid van een godheid bevindt en als vrouwelijke tegenhanger geduid wordt. Dan kan zij toch niet geen goddelijke status bezitten?

Algemene definities van godheden

Om een eventuele goddelijke status van Hygieia aan te tonen moet ik eerst zelf een standpunt innemen. Een godheid is voor mij een entiteit die in de eerste plaats onsterfelijk is en antropomorf voorgesteld, zij het als man of vrouw. Het hebben van *ichôr* ('bloed' van de godheden) en het spreken van een andere taal neem ik voor waar aan, zij het dat wanneer een godheid met een mens communiceert, dit wel in de taal van de betreffende persoon moet gebeuren. Het wonen op de berg de Olympos is voor mij geen vaststaand kenmerk van een Griekse godheid. Er zijn genoeg godheden die niet op de Olympos wonen zoals de Muzen en de Dryaden. Verder beschikken godheden over een dergelijk bewustzijn, zodat zij offers kunnen aanvaarden en de smekeling een gunst kunnen verlenen. Daarnaast ben ik van mening dat iedere godheid een eigen taak heeft, maar wel een functie heeft die gedeeld kan worden met andere godheden. Zo hebben Aphrodite en Eros beide liefde als werkterrein en kunnen zowel Athena en Ares oorlog bedrijven. Ten slotte kunnen godheden onzichtbaar zijn en worden zij alleen zichtbaar op eigen initiatief of in visioenen zoals de tempelslaap. Hades heeft bijvoorbeeld beschikking over een helm die hem onzichtbaar maakt.

De speciale functies van godheden overlappen volgens Jayne vaak met functies van andere godheden, omdat geen enkele godheid een monopolie heeft. Parker voegt toe dat twee godheden geen bestaande identieke functies mogen hebben, omdat godheden overal kunnen werken. Aphrodite en Eros kunnen hier als godheden van liefde als voorbeeld dienen. Godheden kunnen grote afstanden afleggen, maar zijn niet alomtegenwoordig. Daarnaast bezoeken godheden regelmatig hun tempels, maar zijn zij niet gebonden aan hun representatie in die tempels.

Epitheton

Aanroeping of een epitheton kan aan een specifieke godheid refereren, maar kan ook een specifieke functie betekenen, die gedeeld wordt door meerdere godheden. Hygieia kan in voorgaande de definitie als specifieke godheid verschijnen en als verlenging van Athena. Op deze manier wordt de goddelijkheid van Hygieia op twee wijzen onderstreept. De argumentatie van in het bijzonder Jayne - met betrekking tot het overlappen en kopiëren van functies door andere godheden en het delen van epitheta door andere godheden - weerlegt de these van Stafford dat het voornaamste verschil tussen een Olympische godheid en een personificatie de beperkte invloedssfeer is. Hygieia zou alleen macht hebben om gezondheid te schenken, terwijl Athena veel meer te bieden heeft zoals wijsheid en handvaardigheid. Ook de opmerking dat godheden geen monopolie hebben, spreekt in het voordeel van Hygieia. Jayne laat in haar *The healing gods* juist zien dat er zeer veel godheden zijn, die een rol spelen in genezing en gezondheid, zoals Aphrodite en Hercules Alexikakos.

Conclusie

De antieke bronnen en moderne literatuur hebben een veelvoud aan meningen laten zien over de status van Hygieia. Opvallend is dat er zeker geen consensus bestaat. Het komt voor dat zij in één tekst meerdere betekenissen krijgt toebedeeld. Daarnaast wordt Hygieia in geen van de antieke bronnen letterlijk als *personificatie* beschreven, maar wel als *godin* of in relatie met andere godheden zoals Asklepios. Dit roept de vraag op waarom moderne auteurs dan voor de term 'personificatie' kiezen, omdat in de antieke bronnen zelf nergens de term 'personificatie' voorkomt. Een mogelijke verklaring is dat antieke bronnen ruimte laten voor dergelijke verklaringen, doordat niet overal de term 'godin' of 'godheid' gebruikt wordt. Het gebruiken van termen als 'personificatie' door moderne auteurs geeft vervolgens geen op zichzelf staande verklaring voor deze invulling. Als antieke bronnen niet letterlijk over personificaties spreken, hoe komt het dan dat moderne auteurs dat wel doen? De hier geconstateerde discrepantie leidt dan tot grote verwarring.

Toch ben ik van mening dat ik nu enige helderheid in dit debat heb aangebracht. Hygieia heeft een lange weg bewandeld, maar is voor mij uiteindelijk een Griekse *godin* van de gezondheid. Begonnen als een gewone vertaling van ‘gezondheid’, maar vervolgens overgegaan in een belangrijke personificatie, een goddelijke personificatie. Aan Hygieia als personificatie en als *godin* zijn altaren, tempels, toewijdingen, standbeelden en inscripties gewijd. In de 7^e en 6^e eeuw beschikt Hygieia al over een lokale cultus die zich langzaam heeft uitgebreid tot een supralokale cultus. Als geefster en beschermster van gezondheid is zij met Asklepios rond 420 naar Athene gekomen, toen rond 429 de pest uitbrak tijdens de Peloponnesische Oorlog. De verschijning van Hygieia als Athena Hygieia kan zijn ontstaan door gezondheid te verenigen met een heldere geest en door het samensmelten van hun erediensten. Het belang van Hygieia neemt sinds de 7^e eeuw steeds meer toe en zij beweegt zich steeds verder op haar weg van personificatie tot haar uiteindelijke status als *godin* in de 5^e eeuw. Deze 5^e eeuw is de eeuw van doorbraak van Hygieia, vanwege de pestepidemie in Athene. De Atheners hebben op dat moment behoefte aan een sterke nieuwe goddelijke figuur, die hen bijstaat in deze vreselijke tijden van ziekte en wanhoop. De 5^e eeuw is waarlijk een eeuw gebleken van religieuze vernieuwing, waarbij Hygieia als *xenikos theos* een vaste plaats heeft kunnen verwerven in het mooie Athene en de Griekse godsdienst.

Literatuur

- Compton, M.T., ‘The Association of Hygieia with Asklepios in Graeco-Roman Asklepieion Medicine’, *Journal of the history of medicine and allied sciences*, Vol. 57 (2002) 312-313.
- Garland, R., *Introducing New Gods. The Politics of Athenian Religion* (London 1992).
- Horstmanshoff, H.F.J., *De pijlen van de pest. Pestilenties in de Griekse wereld (800-400 v.Chr.)* diss. Leiden (Amsterdam 1989).
- Jayne, W.A., *The healing gods of ancient civilizations* (London/Oxford 1925).
- Orfanos, C.E., ‘From Hippocrates to modern medicine’, *Journal of the European Academy of Dermatology and Venereology*, Vol. 21 (2007), afl. 6, 852.
- Parker, R., *Polytheism and Society at Athens* (Oxford 2005).
- Sobel, H., *Hygieia. Die Göttin der Gesundheit* (Darmstadt 1990).
- Stafford, E., *Worshipping Virtues. Personification And The Divine In Ancient Greece* (Wales 2000).
- Timmer, M., *Van Anima tot Zeus. Encyclopedie van begrippen uit de mythologie, religie, alchemie, cultuurgeschiedenis en analytische psychologie* (Rotterdam 2001).
- Usener, H., *Götternamen. Versuch einer Lehre von der Religiösen Begriffsbildung* (Bonn 1896).
- Webster, T. B. L., ‘Personification as a Mode of Greek Thought’, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 17, No. 1/2. (1954), 10-21.

M. Beumer, ‘Hygieia. Godin of personificatie?’, in: *Geschiedenis der Geneeskunde* (2008)